

ARTIKEL – REFLECTIES OP GOD IN NEDERLAND 1966-2024

Welke God in Nederland?

Janneke Stegeman*

Abstract

This article critically reviews the concept of religion underlying the research *God in the Netherlands*. This research is conducted every ten years in the Netherlands. The research was first conducted in 1966, when the Netherlands were still predominantly Christian. Since then, the Netherlands became more secular: (Christian) religious beliefs and institutions declined. The question that is central in the 2024 edition is: what holds Dutch society together, given the decline of Christian religiosity? It argues that *civil religion* connects Dutch people today. Indeed, Christianity, more precisely, Protestantism, functioned as a public religion already in the Dutch Republic. However, I argue that we need to understand civil religion in connection with white Christian nationalism.

Keywords: civil religion, secularization, Protestant colonialism, religion and secularity

Toen ik in 1998 bij de Vrije Universiteit aankwam als eerstejaars theologiestudent was de faculteit – zo herinner ik het me althans – in de ban van *God in Nederland*. De almaar afkalvende positie van kerken (en dus ook theologen) in Nederland bleek uit dat onderzoek onweerlegbaar, ook in de editie van 1996. Achteraf gezien ging het om de laatste dagen dat de secularisatiethese als explicitering van de verhouding tussen religie en moderniteit in oorspronkelijke vorm werd onderschreven: namelijk het idee dat moderniteit noodzakelijk zou leiden tot het verdwijnen van religie. Het gevolg was dat religie vaak niet werd gezien als factor van enig belang binnen westerse democratische staten (Wilson 2012, 2). Secularisme bleek een ideologie op zichzelf, met een visie op religie en op de staat die voortkomt uit het proces van natievorming in de Europese context. De overtuiging was dat scheiding van kerk en staat ervoor

* Janneke Stegeman is bijbelwetenschapper en werkt aan de School for Religion and Theology (Vrije Universiteit) als docent/coördinator van Emoena, een opleiding voor interlevensbeschouwelijk leiderschap. Recent verscheen het boek *Uitverkoren. Hoe Nederland aan zijn zelfbeeld komt* (2025) dat ze samen met Saskia Pieterse schreef.

zou zorgen dat de irrationele tendensen die aan religie werden toegeschreven betuigd zouden worden en de staat vrede en orde zou garanderen (Cavanaugh 2009). Die specifieke moderne, verlichte opvatting van religie ligt ook ten grondslag aan de secularisatiethese zelf. Dat neemt niet weg dat er wel degelijk een proces gaande is waarin religieuze betrokkenheid en religieuze opvattingen veranderen.

Nu heb ik de indruk dat veel (protestantse) theologen nooit volledig overtuigd zijn geweest van de secularisatiethese: zij twijfelden nooit echt aan het belang van theologie, ook niet voor de bredere samenleving. Ze kregen gelijk: de manier waarop religie zich ontwikkelt in Westerse staten, kan niet zomaar over de wereld worden uitgerold. Bovendien: ook in het Westen bleek de rol van religie niet zomaar uitgespeeld. Dat de seculiere staat meer is dan een zwart gat waarin religie verdwijnt, blijkt bijvoorbeeld uit dat zo ongeveer alle politici in Nederland maar ook daarbuiten, christelijk of niet, inmiddels hun geloof in de zogenaamde 'joods-christelijke traditie' belijden. Dat zou het bedje zijn waarop democratie en rechtsstaat tot wasdom konden komen. Volgens deze visie is het dus niet zo dat religie in het algemeen vooruitgang belemmert. Wie nauwkeurig kijkt, ziet dat die koppeling tussen goede religie en een goede inrichting van de natie er in ons land altijd is geweest (Pieterse en Stegeman 2025). In de Nederlandse geschiedenis was goede religie steeds protestantisme. Seculariteit en religie staan dus niet haaks op elkaar staan. De manier waarop seculariteit tegenover religie wordt geplaatst, is eerder een nieuwe variant op een ouder onderscheid dat het protestantisme als goede religie die ons omhoog leidt plaatst tegenover slechte religie. In het Nederlandse verleden vielen jodendom, islam en 'heidendom' daaronder. In het heden is het met name de islam die als bedreiging wordt geportretteerd.

Nu is *God in Nederland* een langlopend onderzoek: het ging van start in 1966. Bijna de helft van de Nederlandse bevolking 'geloofde toen in God'. Het onderzoek werd herhaald in 1979, 1996, 2006 en 2015. Dat is vanzelfsprekend de kracht en waarde ervan: de onderzoekers kunnen ontwikkelingen uit die hele periode in kaart brengen. De opzet brengt ook beperkingen met zich mee, en die laten zich alsmaar meer gelden. Ten eerste omdat Nederland nu een ander land is dan in 1966, juist ook wat betreft levensbeschouwing. In de jaren 60 begon kerkbezoek af te nemen. Die veranderende positie van de kerk was de aanleiding voor het eerste onderzoek *God in Nederland* (Zeegers, Dekker en Peters 1967). Secularisatie wordt in het onderzoek omschreven als:

[H]et proces waarbij religieuze autoriteiten in de loop der tijd aan gezag inboeten (...). Mensen zijn dus niet noodzakelijk minder gelovig geworden, maar ze oriënteren zich voor hun persoonlijk geloof alsook voor hun individuele opvattingen over allerlei actuele vraagstukken (...) minder op (...) kerken.

In 1966 was Nederland in religieus opzicht meer eenvormig dan nu. Het land was altijd een koloniale macht geweest en herbergde in die zin een veelvoud aan levensbeschouwingen, maar Nederlandschap was steeds opgebouwd rond een witte protestantse identiteit. Koloniale onderdanen kregen nooit gelijke rechten en werden niet gezien als echte Nederlanders. Lang had die koloniale realiteit weinig weerslag op religieuze diversiteit binnen de Europese grenzen. Dat veranderde in de jaren 60. Als gevolg van dekolonisatie kwamen er immigratiestromen vanuit Indonesië en later ook Suriname (van 1975 tot 1980). Ook kwam de arbeidsimmigratie op gang. In de jaren 90 werd asielmigratie belangrijker (Nicolaas en Sprangers 2007). Sinds 1971 groeit de bevolking van Nederland dan ook door een positief migratiesaldo (Brand 2024). Begin jaren 70 was nog geen 5% van de inwoners van Nederland in het buitenland geboren (ongeveer een derde van hen was in Indonesië geboren, toen dat nog Nederlands-Indië heette, bijna een derde in andere Europese landen), ongeveer hetzelfde percentage als het geschatte percentage in 1800 (Nicolaas en Sprangers 2007). In 2021 was 14% van de Nederlanders niet in Nederland geboren. Daarmee was Nederland ook in levensbeschouwelijk opzicht meer divers geworden: het percentage Nederlanders dat zich rekent tot ‘overige gezindten en groeperingen’ (dat wil zeggen niet rooms-katholiek of protestants) groeide van 2% in 1971 naar 11% in 2021 (Brand 2024). De vraagstelling van deze editie van *God in Nederland* richt zich op ‘wat de Nederlandse samenleving nog bijeenhoudt’, ‘wat is er voor kerkelijke godsdienstigheid in de plaats gekomen als sociaal bindmiddel?’ (Kregting, Van Lieburg en Vermeer 2025, 10, 11). Ook dit onderzoek richt zich op geloof in de christelijke God, ‘aanhangers van niet-christelijke religies’ blijven ‘net zoals in de voorgaande edities buiten beschouwing’ ((Kregting et al. 2025, 11). Het onderzoek richt zich op de ietwat kunstmatige groep van mensen die *niet* onderdeel uitmaken van een niet-christelijke gemeenschap.¹ Omdat het wat betreft de niet-christenen om kleine groepen gaat (op moslims na, die ongeveer 6% van de Nederlandse bevolking vormen), geeft het onderzoek toch een representatief beeld, stellen de onderzoekers ons gerust.

Niet alleen is Nederland veranderd, ook de religiewetenschap en daarmee de reflectie op het begrip religie heeft een (noodzakelijke en belangrijke) ontwikkeling door-gemaakt. De opvatting van religie bleek geen ‘vast en onveranderlijk verschijnsel’ (Kregting et al. 2025, 14), maar juist een normatief geladen begrip dat bepaald is door een specifieke Westerse en koloniale geschiedenis (Westerduin 2023; Pieterse en Stegeman 2025). Een van de uitkomsten van die geschiedenis is de scheiding van kerk en staat, de overtuiging dat religie en politiek gescheiden kunnen worden, en dat religie in het privé domein thuishoort. Goede religie is religie die zich voegt naar die ordening. In het boek *Uitverkoren* (2025) hebben Saskia Pieterse en ik laten zien hoe bepalend protestantisme (eerst de orthodoxe, toen de ‘verlichte’ en vervolgens een getransformeerde variant, de zogenaamde ‘joods-christelijke traditie’) is geweest

voor Nederlandse identiteit en voor de waarden en kwaliteiten die daarmee worden geassocieerd. Met andere woorden: protestantisme was de 'ware religie' – en ook de publieke religie – en werd gezien als de basis voor goede wetten en een goede staat. Protestantisme was daarbij steeds gekoppeld aan wijsheid. Een Westers-protestants idee van goede religie bleef ook in het geseculariseerde Nederland dominant. Het protestantisme werd vanaf de periode van de Verlichting gezien als een 'goede religie', omdat die zich zou kunnen voegen naar de scheiding van kerk en staat, en gericht is op het individu. Religies die gericht zijn op de gemeenschap, zoals katholicisme, jodendom en islam, werden gezien als lager (Pieterse en Stegeman 2025). De paradox is dat binnen dat idee van protestantisme als goede religie die zich voegt naar een democratie, buiten beeld blijft dat die zogenaamde 'seculiere staat' in feite diepgaand is gevormd door het protestantisme. Het besef dat 'religie' geen neutraal begrip is en dat in de Nederlandse context nooit geweest, wordt in *God in Nederland* niet expliciet gemaakt. Dat levert onhelderheid op, niet alleen in de vraagstelling, maar ook in de interpretatie van het onderzoek.

Die onhelderheid zit bijvoorbeeld in het gebruik van het begrip *civil religion*. De onderzoekers introduceren dit begrip als ze een antwoord zoeken op de vraag hoe betrokken de Nederlandse bevolking is bij de samenleving en in hoeverre 'religie en kerken' daarin een rol spelen. De respondenten is gevraagd of 'religie en de kerken' een publieke rol zouden moeten spelen, en vervolgens of zij zich 'identificeren met Nederland en in hoeverre religie hierbij een rol speelt' (Kregting et al. 2025, 115). Zes op de tien 'Nederlanders' (dat wil zeggen respondenten) blijkt 'religie' dan in verband te brengen met 'behoud van normen en waarden'. Meer dan vier op de tien meent dat 'religie van belang is voor de Nederlandse identiteit'. De onderzoekers gebruiken vervolgens het begrip *civil religion* om de rol van 'religie en kerken' in de samenleving te duiden. Het gaat dan volgens hen enerzijds om cultureel christendom; dat wil zeggen om christendom dat op een vanzelfsprekende manier onderdeel is van de samenleving. Het culturele christendom behelst 'algemene noties van christendom' die een 'symbolische verbindende kracht' kunnen hebben, menen de onderzoekers. Ze stellen dat het christendom een publieke rol heeft gekregen (Kregting et al. 2025, 116):

[C]hristendom, de kerken of christelijke feestdagen worden gezien als onderdeel van de Nederlandse cultuur. Ze symboliseren een gedeeld Nederlands verleden en drukken iets uit van Nederlandse identiteit. Dit wil de Nederlandse bevolking graag zo houden.

Hoewel het in de vraagstelling gaat over 'religie en de kerken', ligt in de duiding de focus op de rol van het christendom en de kerken. Het is opvallend dat de onderzoekers stellen dat het christendom een publieke rol heeft *gekregen* en zo suggereren dat

dit een nieuw fenomeen zou zijn. Maar normen en waarden en de Nederlandse identiteit zijn al eeuwenlang gekoppeld aan religie, namelijk protestantisme. Anderzijds gaat het hen bij *civil religion* ook om niet-religieuze (dus niet-christelijke) gedeelde rituelen, zoals de nationale dodenherdenking: dit zijn 'seculiere momenten en zaken die Nederlanders met elkaar verbinden' en 'rituele expressies van een soort nationale eenheid' (Kregting et al. 2025, 117-18). 'Cultureel christendom' wordt hier tegenover 'seculiere momenten' geplaatst. Ik vraag me af of dat terecht is. In de Nederlandse samenleving is ook de herdenkingscultuur verweven met het christendom. Ook de 'seculiere ruimte' is christelijk gekleurd, juist omdat het christendom op zo'n vanzelfsprekende manier onderdeel is van de samenleving.

Tot dusverre wordt *civil religion* voorgesteld als een positief fenomeen dat verbinding tweeebrenkt in de samenleving. '[R]eligie symboliseert eenheid', stellen de onderzoekers. Tegelijk stellen zij dat er 'steeds minder draagvlak [is] voor de publieke rol van religie' (Kregting et al. 2025, 87, 117). De helft van de respondenten is namelijk van mening dat religie en politiek gescheiden moeten blijven; religie moet beperkt blijven tot de privésfeer. Dat zijn, zoals gezegd, typisch seculiere ideeën. In Nederland is het protestantisme steeds de dominante en publieke religie geweest. Het protestantisme heeft geen publieke rol *gekregen*, die rol heeft het vanaf het begin van de Republiek *gehad*. In die rol is het protestantisme, eerst met name de orthodoxe, en later de verlichte variant, verbonden geraakt met de Nederlandse identiteit. Dat betekende dat met name katholieken, joden en andere protestanten met uitsluiting te maken kregen.

De vraag is daarom ook wat betreft het heden: *welke* religie moet beperkt blijven tot de privésfeer? De respondenten van *God in Nederland* denken niet aan kerken en christelijke feestdagen, want die beschouwen ze als een 'bindmiddel' (Kregting et al. 2025, 117). Er is kennelijk religie die eenheid symboliseert en er is religie waarvan Nederlanders minder willen. Uit het onderzoek blijkt dat er steun is voor behoud van kerken, maar zou die steun er ook zijn voor moskeeën? Dat is een welhaast retorische vraag. In december 2023 ging iets meer dan 23% van de uitgebrachte stemmen naar de PVV, een partij die een verbod op islamitische scholen, korans en moskeeën wil. Uit onderzoek blijkt dat evenveel christenen als niet-christenen op de PVV stemden (Van Eijzen 2024). *God in Nederland* onderzoekt in hoeverre respondenten zich 'identificeren met Nederland en in hoeverre religie hierbij een rol speelt'. Dan is het relevant dat er ook een religie is die door een groep Nederlanders met name wordt gezien als een obstakel. Het onderzoek gaat in op *civil religion* als samenbindende kracht, maar *civil religion* – en hier doel ik nadrukkelijk op erfenissen van protestantisme – kan ook een bron van uitsluiting zijn.

Nu hebben de onderzoekers er oog voor dat identificatie en binding met Nederland gestimuleerd door het christendom 'chauvinisme en trots' in de hand kunnen werken. En inderdaad zijn die sentimenten sterker geworden 'onder de Nederlandse bevolking' (dit lijkt me zo'n punt waar het belangrijk zou zijn precies te zijn en te schrijven 'onder de respondenten'). De onderzoekers stellen de lezer direct gerust: 'dit heeft niet geleid tot een overdreven soort vaderlandsliefde', 'Nederlanders' zijn namelijk tegelijk kritischer gaan denken over 'bijvoorbeeld de vaderlandse geschiedenis'. Maar waarover zijn 'Nederlanders' kritischer gaan denken? Is het probleem niet overdreven liefde, maar eerder de afwijzing en het buitensluiten van anderen waarmee 'chauvinisme' (of vormen van wit-nationalisme) gepaard gaan? Zo verwijst het boek naar slavernij, maar niet naar de protestantse ideologie die verdedigde dat slavernij paste bij de aard van de nakomelingen van Cham (Pieterse en Stegeman 2025). Als Nederlanders kritischer zijn gaan denken over de Nederlandse geschiedenis, zijn ze dan ook kritischer gaan denken over de rol van het protestantisme in die geschiedenis? Hebben ze oog gekregen voor de uitsluiting van minderheden en de rol die religie daarin speelt?

Het begrip *civil religion* werd geïntroduceerd in het Amerikaanse wetenschappelijke discours door socioloog Robert Bellah in 1967, in het essay 'Civil Religion in America'. Voor Bellah is *civil religion* de gedeelde civiele religie die Amerikanen tot de jaren 60 verenigd zou hebben. Bij Bellah gaat het om een algemeen soort monotheïsme gebaseerd op het christendom, dat de Amerikaanse samenleving samenbindt door gedeelde waarden, feestdagen en religieuze noties. De eveneens Amerikaanse onderzoeker Leilah Danielson ontmaskerde dat als een geromantiseerd idee en een nationalistische mythe: tenslotte waren de Verenigde Staten voor veel inwoners een land van exploitatie en uitbuiting, en voor de oorspronkelijke bewoners van verdrijving en kolonisatie. Amerikanen waren niet verenigd (Danielson 2019). Ik zou willen bedrukken dat het hier inderdaad gaat om nationalisme en om precies te zijn om *wit-christelijk* nationalisme (zie ook Gorski en Perry 2022). *Civil religion* draait, impliciet of expliciet, om de (belangen van) witte christelijke Amerikanen. In het Amerika van Trump wordt dat op een schokkend expliciete manier zichtbaar (zie voor de langere geschiedenis van de relatie tussen christendom en racialisatie bijvoorbeeld Jennings 2010 en Westerduin 2023).

De manier waarop het begrip *civil religion* in deze editie van *God in Nederland* wordt ingezet, vertoont eveneens geromantiseerde trekken: de nadruk ligt eenzijdig op de samenbindende kracht van 'religie' (eigenlijk protestantisme), niet op uitsluiting op grond van protestantisme als ware of goede religie. In tegenstelling tot Amerikaans koloniaal geweld en racisme, vond Nederlands koloniaal geweld niet op eigen bodem plaats. Het is tot op de dag van vandaag meer aan het oog onttrokken en dat geldt

zeker ook voor de relatie tussen kolonialisme en protestantisme. Maar ook in het geval van Nederlands kolonialisme draaide het om de belangen van de macht die werd gevormd rondom noties van protestantse en witte suprematie. De vraag die de onderzoekers stellen – wat houdt Nederlanders bij elkaar – lijkt me van groot belang. Het lijkt me noodzakelijk zicht te krijgen op wat hedendaagse Nederlanders in al hun (levensbeschouwelijke) diversiteit kan binden te midden van groeiende spanningen en de opkomst van extreem-rechts en vormen van christelijk nationalisme. Maar dan kunnen we niet heen om een kritische beschouwing van het begrip religie en van seculariteit, en specifiek van de manier waarop die begrippen samenhangen met geschiedenissen en praktijken van uitsluiting in de Nederlandse context.

Noten

- 1 Eventuele ‘ongelovig geworden’ mensen (toch ook een ingewikkeld concept) en mensen die los van een gemeenschap gelovig zijn kunnen wel meedoen, maar ‘echte’ hindoes of moslims niet. Het zullen overigens geen grote aantallen mensen zijn die hiermee buiten de boot van het onderzoek vallen.

Literatuur

- Bellah, Robert N. 1967. "Civil Religion in America." *Journal of the American Academy of Arts and Sciences* 96 (1): 1-21.
- Brand, Charlotte. 2024. "Toen en nu: hoe Nederland in 50 jaar veranderde. Volkstelling 2021 vergeleken met 1971." *Centraal Bureau voor de Statistiek*, 3 december. <https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/statistische-trends/2024/toen-en-nu-hoe-nederland-in-50-jaar-veranderde?onepage=true>.
- Cavanaugh, Willam T. 2009. *The Myth of Religious Violence: Secular Ideology and the Roots of Modern Conflict*. Oxford University Press.
- Gorski, Philip S., en Samuel L. Perry. 2022. *The Flag and the Cross: White Christian Nationalism and the Threat to American Democracy*. Oxford University Press.
- Danielson, Leilah. 2019. "Civil Religion as Myth, Not History." *Religions* 10 (6). <https://www.mdpi.com/2077-1444/10/6/374>.
- Jennings, Willie J. 2010. *The Christian Imagination: Theology and the Origins of Race*. Yale University Press.
- Kregting, Joris, Fred van Lieburg en Paul Vermeer. 2025. *God in Nederland 1966-2024*. HDC Centre for Religious History, Vrije Universiteit Amsterdam.
- Nicolaas, Han, en Arno Sprangers. 2007. "Buitenlandse migratie in Nederland 1795–2006: de invloed op de bevolkingssamenstelling." *Centraal Bureau voor de Statistiek*, 7 januari. <https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2008/02/buitenlandse-migratie-in-nederland-1795-2006-de-invloed-op-de-bevolkingssamenstelling>.
- Pieterse, Saskia, en Janneke Stegeman. 2025. *Uitverkoren. Hoe Nederland aan zijn zelfbeeld komt*. Atheneum.
- Van Eijdsen, Auke. 2024. "EO: Steun voor PVV blijft ook onder christenen onverminderd hoog." *Trouw*, 15 april. <https://www.trouw.nl/politiek/eo-steun-voor-pvv-blijft-ook-onder-christenen-onverminderd-hoog~bacc6518/>.
- Westerduin, Matthea. 2023. "Race and Religion. Re-Membering Their Displacements, Supersessions, and Geographies." Proefschrift, Vrije Universiteit Amsterdam.
- Wilson, Erin. 2012. *After Secularism: Rethinking Religion in Global Politics*. Palgrave Macmillan.
- Zeegers, G.H.L., G. Dekker en J. Peters. 1966. *God in Nederland. Een statistisch onderzoek naar godsdienst en kerkelijkheid ingesteld in opdracht van De Geïllustreerde Pers nv*. Van Ditmar.